

Inhoud

Voorwoord 9

- 1 Proloog: vergeten raakvlakken 11
- 2 Schoon schip maken: de illusies van de winnaars uit de geschiedenis 41
- 3 Via jezelf van anderen houden: de tegenstellingen van de vooruitgang 80
- 4 Van je geloof vallen: islam, seculariteit en revolutie 107
- 5 Je geloof hervinden 145
  - I Grenzeloos nationalisme 145
  - II Messianistische visioenen 194
- 6 Op zoek naar ware vrijheid en gelijkheid: de erfenis van het nihilisme 241
- 7 Epiloog: op zoek naar de werkelijkheid 281

Bibliografisch essay 303

Dankwoord 323

Personenregister 325

Voorwoord

Ik begon over dit boek na te denken in 2014, nadat Indiase kiezers, onder wie mijn eigen vrienden en familieleden, hindoechauvinisten aan de macht hadden gebracht en Islamitische Staat een magneet was geworden voor jonge mannen en vrouwen uit westerse democratieën. Ik voltooide het in de week in 2016 waarin Groot-Brittannië ervoor stemde de Europese Unie te verlaten. Het ging naar de drukker in de week waarin Donald Trump tot president van de Verenigde Staten werd gekozen. Elke van deze aardverschuivingen legde breuklijnen bloot waarvan ik dacht ze dat in de loop der jaren nauwelijks waren opgemerkt en die zowel door ons innerlijke leven heen lopen als door landen, gemeenschappen en gezinnen. Op de pagina's hierna probeer ik deze verbijsterende en vaak pijnlijke ervaringen te doorgronden door opnieuw de verdeelde moderne wereld onder de loep te nemen, deze keer vanuit het perspectief van diegenen die er laat op hebben aangehaakt en zich, zoals velen tegenwoordig, achtergesteld of naar de achtergrond gedrongen voelen.

I

Proloog: vergeten raakvlakken

Overal wachten de mensen op een messias en er hangen beloften van grote en kleine profeten in de lucht. [...] We delen allemaal hetzelfde lot: we hebben meer liefde in ons, en vooral meer verlangen, dan de hedendaagse samenleving ons kan geven. We zijn allemaal ergens toe gerijpt, maar er is niemand om het fruit te plukken...

– Karl Mannheim (1922)

11

In september 1919 bezette de Italiaanse dichter Gabriele D'Annunzio, vergezeld door tweeduizend Italiaanse opstandelingen, de stad Fiume aan de Adriatische Zee. De schrijver en oorlogsheld, een van de beroemdste Europeanen van zijn tijd, wilde al heel lang alle gebieden annexeren die volgens hem altijd al tot 'moedertje Italië' hadden behoord. In 1911 was hij fel voorstander geweest van de Italiaanse inval in Libië, een zo wrede expeditie dat die in de hele islamitische wereld tot grote woede leidde. Gebruikmakend van de chaos aan het einde van de Eerste Wereldoorlog en doordat de vorige heerser over de regio ten val was gekomen, zag D'Annunzio zijn kans schoon om Italiaanse mannen zich door middel van geweld weer jong te laten voelen.

Geïnstalleerd als 'Duce' van de 'Vrijstaat Fiume' bedreef D'Annunzio een politiek vol holle retoriek en gebaren, een politiek in grootse stijl. Hij bedacht de groet met gestrekte arm, die de nazi's later zouden overnemen, en ontwierp onder andere een zwart uniform met doodskop met gekruiste botten; hij sprak obsessief over martelaarschap, offeringsgezindheid en dood. Benito Mussolini en Adolf Hitler, in die tijd nog onbekend, luisterden gretig naar de pseudoreligieuze toespraken die deze kaalgeschoren man dagelijks vanaf zijn balkon hield voor zijn zwarthemd-'legionairs' (voordat hij zich terugtrok met zijn sekspartners van die dag).

Enthousiaste vrijwilligers – door testosteron opgejutte tieners en

doctrinaire socialisten – kwamen helemaal uit landen als Ierland, India en Egypte om zich in Fiumes carnaval van erotisch militarisme te storten. Voor hen leek het leven, ontdaan van alle oude regels, helemaal opnieuw te beginnen: een zuiverder, mooier en oprechter bestaan.

12 Naarmate de maanden verstreken en zijn seksuele honger en megalomanie toenamen, begon D'Annunzio zichzelf te beschouwen als leider van een internationale opstand van alle verdrukte volken. In de praktijk bleek deze gedrongen, eenvoudige provinciaal, een parvenu die voor aristocraat wilde doorgaan, niet meer dan een opportunistische profeet voor boze buitenbeentjes uit heel Europa, voor hen die zich volledig overbodig voelden in een samenleving waarin slechts een minderheid profiteerde van economische groei en waarin democratie een spel bleek waar door machthebbers mee werd gesjoemeld.

Sinds de Franse Revolutie hadden gefrustreerde mannen allerlei volledig nieuwe politieke stromingen uitgevonden, van nationalisme tot terrorisme. Vele Fransen voelden zich al heel lang gekrenkt door het schrille contrast tussen de glorie van de revolutie en het tijdperk van Napoleon aan de ene kant en de laffe compromissen van het economisch liberalisme en het politieke conservatisme die erop volgden aan de andere. Alexis de Tocqueville had herhaaldelijk opgeroepen tot een groot bezielend avontuur: de 'overheersing en onderwerping' van het Algerijnse volk en de stichting van een Frans rijk in Noord-Afrika. Terwijl het einde van de eeuw naderde, klom een onzin uitkramende demagoog, generaal Georges Boulanger, snel op door in te spelen op de massale verontwaardiging over morele schandalen, economische tegenslagen en militaire nederlagen; hij kwam gevaarlijk dicht in de buurt van de macht.

In het laatste decennium van de negentiende eeuw, toen de eerste fase van de economische globalisering op stoom kwam, eisten xenofobe Franse politici protectionisme terwijl ze hun pijlen op buitenlandse arbeiders richtten. Boze Fransen slachtten in 1893 tientallen Italiaanse gastarbeiders af. Witte chauvinisten in de Verenigde Staten hadden Chinese arbeiders toen al gebrandmerkt met expliciet racistische wetgeving en retoriek, die net als het tegen de Afro-Amerikanen gerichte segregatiebeleid waren bedoeld om de waardigheid van het groeiende aantal witte 'loonslaven' te herstellen. Demagogen in Oostenrijk-Hongarije, die Joden als zondebok aanwezen voor het grootschalige leed

dat was veroorzaakt door de anonieme krachten van het mondiale kapitalisme, streefden ernaar de tegen immigranten gerichte Amerikaanse wetten te kopiëren. De toeloop van het Westen op Azië en Afrika aan het einde van de negentiende eeuw toonde aan dat de politieke panacee die Cecil Rhodes bood – ‘wie een burgeroorlog wil voorkomen moet imperialist worden’ – steeds verleidelijker was geworden, vooral in Duitsland, dat, hoewel recentelijk met succes geïndustrialiseerd en welvarend, een broedplaats was voor boze, ontevreden burgers en imperialisten in de dop. Aan het begin van de twintigste eeuw, toen de wereld te maken kreeg met de eerste grote crises als gevolg van de globalisering en met de eerste grootschalige internationale migratie uit de geschiedenis, zorgden anarchisten en nihilisten die de individuele wil uit oude en nieuwe kluisters wilden bevrijden voor een uitbarsting van terroristisch geweld. Ze vermoordden talloze staatshoofden, onder wie de Amerikaanse president (William McKinley), naast talloze burgers in overvolle openbare ruimtes.

13

D’Annunzio was slechts een van de vele manipulators in een politieke cultuur die ontstond doordat het Westen overging op industrieel kapitalisme en massapolitiek, door de Indiase dichter Rabindranath Tagore op een tournee door de Verenigde Staten in 1916 een ‘benauwde, giftige sfeer van wereldwijde achterdocht, hebzucht en paniek’ genoemd. In Italië waren jongeren als gevolg van de om zich heen grijpende bureaucratie van de nieuwe natie en de schaamteloze weelde van de rijke minderheid extra vatbaar voor gewelddadige wraakfantasieën. Zoals ‘Het futuristisch manifest’, in 1909 geschreven door D’Annunzio’s bewonderaar Filippo Marinetti, een dichter, verklaarde:

Wij willen de oorlog verheerlijken – enige hygiëne van de wereld –, militarisme, patriottisme, de verwoestende daden der anarchisten, de mooie ideeën waarvoor men sterft, en de minachting voor de vrouw. Wij willen de musea vernietigen, de bibliotheken, academies van elk soort.

Vijftien maanden lang hitste D’Annunzio met zijn ‘prachtige ideeën’ de mensen in Fiume op terwijl hij intussen vol minachting de grootste legermachten ter wereld tartte. Er kwam een roemloos einde aan de bezetting nadat de Italiaanse marine Fiume in december 1920 had gebombardeerd, waardoor D’Annunzio zich genoodzaakt zag de

14 stad te verlaten. Maar een complete massabeweging – het fascisme van Mussolini – pakte de handschoen die hij had geworpen op. De dichter-imperialist stierf in 1938, drie jaar nadat Italië Ethiopië was binnengevallen, een wrede aanval die hij zoals te verwachten viel van harte had toegejuicht. Nu vervreemde radicalen uit de hele wereld zich verenigen in gewelddadige, misogynie en seksueel perverse bewegingen, lijkt D’Annunzio’s morele, intellectuele en zowel esthetische als militaire poging zich af te scheiden van een evident hopeloze samenleving een waterscheiding in de geschiedenis van ons heden: een van de vele verhelderende raakvlakken die we zijn vergeten.

De afgelopen jaren doet zich op veel plaatsen barbaars geweld voor: oorlogen in Oekraïne en het Midden-Oosten, zelfmoordaanslagen in België, Xinjiang, Nigeria en Turkije, revoltes van Jemen tot Thailand, bloedbaden in Parijs, Tunesië, Florida, Dhaka en Nice. Conventionele oorlogen tussen landen vallen in het niet bij die tussen terroristen en antiterroristen en rebellen en contrarebellen. Ook woeden er economische, financiële en cyberoorlogen, oorlogen om en door middel van informatie, oorlogen om drugshandel en migratie in te tomen en oorlogen tussen stedelijke militia en tussen maffiagroeperingen. Het zou heel goed kunnen dat toekomstige historici zulke onsamenhangende onrust als de opmaat naar de Derde – en langste en vreemdste – Wereldoorlog beschouwen, een die vanwege zijn alomtegenwoordigheid in de buurt komt van een wereldwijde burgeroorlog.

Ongetwijfeld zijn er complexere krachten in het spel dan tijdens de vorige twee grote oorlogen. Het geweld, dat zich niet beperkt tot vaste slagvelden en frontlijnen, lijkt plaatsgebonden en onbeheersbaar. Nog opmerkelijker is dat zelfs de meest in het oog springende strijders – de terroristen – het moeilijkst te identificeren zijn.

Aanslagen op westerse steden leiden sinds 11 september 2001 herhaaldelijk tot vragen als: ‘Waarom haten ze ons?’ en ‘Wie zijn ze?’ Voor de opkomst van Donald Trump heeft de Islamitische Staat van Irak en Syrië (ISIS of kortweg IS) met zijn overrompelende militaire overwinningen, exhibitionistische wreedheden en kordate verleiding van jongeren uit Europese en Amerikaanse steden het idee versterkt dat er sprake is van een uitzonderlijke crisis in het Westen.

IS lijkt nog prangendere vragen op te roepen dan Al Qaida. Waarom, bijvoorbeeld, levert van de negentig landen waaruit de jihadisten

in Irak en Syrië afkomstig zijn uitgerekend Tunesië het grootste contingent, het land waar de ‘Arabische Lente’ begon en dat geldt als het meest verwesterde islamitische land? Waarom sluiten tientallen Britse vrouwen, onder wie goed presterende middelbareschoolleerlingen, zich aan bij IS, zelfs al houden de strijders meisjes van amper tien jaar oud als slaaf, verkrachten ze hen en laten ze er geen misverstand over bestaan dat moslima’s tussen hun negende en zeventiende moeten trouwen en in volledige afzondering moeten leven?

Een anonieme auteur van *The New York Review of Books*, een belangrijk intellectueel Anglo-Amerikaans tijdschrift, zegt dat ‘we moeten toegeven dat we niet alleen geschokt zijn, maar ook verbijsterd’ en dat ‘niets sinds de overwinning van de Vandalen in het Romeinse Noord-Afrika zo plotseling, onbegrijpelijk en onomkeerbaar lijkt’.

15

Sommige verklaringen met de islam in de hoofdrol zijn uitgemond in de eindeloze ‘wereldwijde oorlog tegen terreur’ en niet minder dwingende – en wereldvreemde – beleidsmaatregelen die tot doel hebben ‘gematigde’ moslims aan te moedigen ‘extremistische ideologieën’ te ‘vermijden’ en de islam te ‘hervormen’. Het wordt steeds duidelijker dat de politieke elites in het Westen, die maar niet afkomen van hun verslaving aan strepen trekken in het zand, regimeverandering en hervorming van de plaatselijke mores, niet lijken te beseffen wat ze moeten doen en wat ze teweegbrengen.

Als tegenwicht voor hun gebrek aan lef om met de politieke uitdaging van het terrorisme om te gaan reageren ze met overdreven militaire campagnes, vaak zonder de moeite te nemen de bange bevolking om toestemming te vragen. En hoewel ze vaak despoten in het zadel houden, hebben ze voortdurend de mond vol van hun superieure ‘waarden’, bombastische taal die intussen is uitgemond in een racistische, door Trump met succes uitgebuite haat jegens immigranten, vluchtelingen en moslims (en vaak jegens hen die er alleen maar ‘islamitisch uitzien’). Tegelijkertijd doen selfiebeluste jonge moordenaars overal de trage vervolgers van ‘extremistische ideologieën’ verstellen, die op hun beurt wraak nemen met gechoreografeerde bloedbaden op de grond via bommen uit de lucht.

Hoe zijn we in deze *danse macabre* verzeild geraakt? Veel lezers van dit boek zullen zich de hoopvolle periode herinneren die volgde op de val van de Berlijnse Muur in 1989. Met de ineenstorting van het sovjetcommunisme leek de universele triomf van het vrije kapitalis-

me en de vrije democratie verzekerd. Vrije markten en mensenrechten bleken het juiste recept voor de miljarden mensen die jarenlange vernederende armoede en politieke onderdrukking achter zich probeerden te laten; de woorden 'globalisering' en 'internet' wekten, in die onschuldige tijd, meer hoop dan vrees toen ze tot het algemeen spraakgebruik gingen behoren.

16 Amerikaanse adviseurs spoedden zich naar Moskou om de overgang van Rusland naar een liberale democratie mogelijk te maken, China en India stelden hun economieën open voor handel en investeringen, nieuwe natiestaten en democratieën bloeiden overal in Europa, Azië en Afrika, de Europese Unie breidde uit, in Noord-Ierland werd vrede gesloten, Nelson Mandela voltooide zijn lange mars naar de vrijheid, de dalai lama verscheen in de 'Think Different'-reclame van Apple en het leek nog maar een kwestie van tijd of ook Tibet zou een vrij land zijn.

In de afgelopen twee decennia begonnen zelfs de elites van veel voormalige socialistische landen het ideaal van kosmopolitisch liberalisme aan te hangen: de universele, commerciële samenleving van rationeel hun eigenbelang nastrevende individuen die oorspronkelijk in de achttiende eeuw werd bepleit door Verlichtingsdenkers als Montesquieu, Adam Smith, Voltaire en Kant. En inderdaad leven we tegenwoordig in een gigantische, homogene wereldmarkt waarin mensen worden geprogrammeerd hun eigenbelang te maximaliseren en dezelfde dingen te willen, ongeacht hun culturele achtergrond of persoonlijke temperament. De wereld lijkt meer ontwikkeld, onderling verbonden en welvarend dan op enig ander moment in de geschiedenis. Het gemiddelde welzijn is gestegen, zij het niet rechtvaardig verdeeld; de economische ellende is zelfs in de armste delen van India en China afgenomen. Er voltrekt zich een nieuwe wetenschappelijke revolutie die zich kenmerkt door 'kunstmatige' intelligentie, robotica, drones, het in kaart brengen van het menselijk genoom, genetische manipulatie en klonen, verdere verkenning van de ruimte en via fracking verkregen fossiele brandstoffen. Maar de beloofde universele beschaving – tot stand gekomen dankzij een combinatie van algemeen stemrecht, ruime scholingskansen, gestage economische groei, privé-initiatief en persoonlijke vooruitgang – is uitgebleven.

Globalisering – gekenmerkt door internationale geldstromen, steeds snellere communicatie en groot maatschappelijk aanpassings-

vermogen – holt overall oude autoriteitsvormen uit, zowel in Europese sociaaldemocratieën als Arabische despotische regimes, en heeft de opkomst mogelijk gemaakt van een scala aan nieuwe, internationale spelers, van Engelse en Chinese nationalistten, Somalische piraten, mensenhandelaars en anonieme cyberhackers tot Boko Haram. De schokgolven van de financiële crisis van 2008 en de brexit en Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2016 bevestigden dat, zoals Hannah Arendt in 1968 schreef, ‘alle volken op aarde voor het eerst in de geschiedenis in een gedeeld heden leven’. In het tijdperk van de globalisering ‘is elk land zowat de naaste buur geworden van elk ander land en voelt iedereen de schok van gebeurtenissen die zich aan de andere kant van de aarde voltrekken’.

17

De kwade geesten van 19 hebben deze onderling samenhangende wereld wel bijzonder energiek in hun voordeel aangewend; in hun handen is het internet een vernietigend effectief propagandamiddel voor de wereldwijde jihad geworden. Maar demagogen van allerhande slag, van Recep Tayyip Erdogan in Turkije en Narendra Modi in India tot Marine Le Pen in Frankrijk en Donald Trump in Amerika, putten uit dezelfde borrelende reservoirs van cynisme, verveling en onvrede.

China, hoe vriendelijk voor de markt ook, lijkt verder van democratie verwijderd en dichter bij expansionistisch nationalisme dan ooit. Het experiment met vrijemarktkapitalisme in Rusland heeft een kleptocratisch, messianistisch regime opgeleverd. In Polen en Hongarije zijn er expliciet antisemitische regimes door aan de macht gekomen. Een opstand tegen de globalisering en tegen hen die ervan profiteren heeft geleid tot het vertrek van Groot-Brittannië uit de Europese Unie, waardoor die laatste aan grote verwarring ten prooi is gevallen, of misschien zelfs ten dode is opgeschreven. Autoritaire leiders, antidemocratische reacties en rechts-extremisme bepalen de politiek van zowel Oostenrijk, Frankrijk en de Verenigde Staten als India, Israël, Thailand, de Filippijnen en Turkije.

Haatzaaien jegens immigranten, minderheden en verschillende als zodanig benoemde ‘anderen’ is gemeengoed geworden, zelfs in Duitsland, waar de politiek en de cultuur na de nazitijd waren gebaseerd op het voorschrift ‘Nooit meer’. Mensen die schuimbekken van walging en venijn – zoals belangrijke Republikeinse presidentskandidaten die Mexicaanse immigranten tijdens de Amerikaanse voorverkiezingen ‘verkrachters’ noemden en Syrische vluchtelingen vergeleken met

‘dolle honden’ – zijn een normaal verschijnsel geworden in zowel de traditionele als de nieuwe media. Tot de steeds langere spiraal van etnische en sub-etnische slachtingen en opstanden behoren bizarre anachronismen en noviteiten als maoïstische guerrillastrijders in India, zichzelf opofferende Tibetaanse monniken en boeddhistische etnische zuiveraars in Sri Lanka en Myanmar.

18 In deze tijd van woede worden we voortdurend geteisterd door weerzinwekkende beelden en geluiden; de drempel van de gruweligheden komt steeds lager te liggen sinds op tv de eerste onthoofding in Irak te zien was van een westerse gijzelaar in een oranje Guantánamo-overall (in 2004, net toen breedbandinternet zijn intrede deed in middenklassenhuishoudens). Maar het racisme en de vrouwenhaat die veelvuldig in de social media opduiken, en de demagogie in het politieke discours, laten zien wat Nietzsche, daar waar hij het heeft over ‘de mensen van het *ressentiment*’, een ‘groot bevend aardrijk van onderaardse wraakzucht, onuitputtelijk, onverzadigbaar in hun uitbarstingen tegen de gelukkigen’ noemt.

Overall heerst paniek, die in niets lijkt op de gecentraliseerde angst die van despotische macht uitgaat. Het is eerder het gevoel, opgewekt door nieuwsmedia en versterkt door social media, dat iemand op elk moment iets kan overkomen. Het idee dat de wereld zich volledig aan onze greep begint te onttrekken wordt versterkt door de realiteit van klimaatverandering, waardoor het lijkt alsof de aarde zelf door ons wordt belaagd.

Dit boek biedt een totaal andere kijk op deze universele crisis en neemt de islam en het religieus extremisme de onredelijk zware bewijslast van de rug. Het stelt dat de ongekende politieke, economische en maatschappelijke wanorde die gepaard ging met de opkomst van de industriële kapitalistische economie in het negentiende-eeuwse Europa en in de eerste helft van de twintigste eeuw tot wereldoorlogen, totalitaire regimes en genocide leidde, nu veel grotere gebieden en bevolkingsgroepen aantast: dat grote delen van Azië en Afrika, die door het Europese imperialisme voor het eerst aan de moderniteit worden blootgesteld, momenteel steeds heviger de noodlottige ervaringen van het Westen met die moderniteit meemaken.

De reikwijdte van deze universele crisis is veel groter dan terrorisme en geweld. Wie gewend is de verklaring van een wereldwijde botsing